

TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE MİTHAT PAŞA

İlyas SÖĞÜTLÜ*

Özet

Bu çalışma, Türk modernleşmesinin en önemli figürlerinden bir olan Mithat Paşa'nın modernleşme anlayışı ve politikaları üzerine odaklanmaktadır. Mithat Paşa'ya kadar Osmanlı'daki reform çabaları, daha çok devletin içte ve dışta etkinliğini artırmaya dönük politikalarından ibaretti. Mithat Paşa ise modernleşmenin nesnel koşullarını hazırlama ve onu bir toplumsal değişim süreci haline sokma yönünde bir seferberlik başlattı. Zira ona göre Batı karşısında alınan yenilgiler dizisine son vermek için, devletle birlikte toplumsal yapıda da modernleşme yönünde bir açıklık yaratmak gerekiyordu. Böylesi bir sahici değişimin manivelası ise ekonomiydi. Bu nedenle o, kırk yılı aşan devlet hizmeti süresince iktisadi kalkınma konularına özel bir önem atfetti. Zira Batı'dan aktarılan modern kurum ve değerler, ancak onlara kaynaklık eden iktisadi koşulların yaratılması durumunda işlerlik kazanabilirdi. Türk modernleşmesi üzerine yeniden düşünmek ve bu süreçte atılan adımların niçin kimi zaman aksi sonuçlar verebildiği sorusuna cevap bulmak açısından Mithat Paşa'nın çabaları bir *gösteren* işlevi görebilecek düzeydedir. Ki zaten bu çalışmayı yönlendiren en temel motivasyon da budur.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Mithat Paşa, Türk Modernleşmesi.

Mithat Pasha In Turkish Modernization Period

Abstract

This study focuses on politics and apprehension about modernization of Mithat Pasha who is one of the most important figures of Turkish modernization. Politics about reform studies in Ottoman Empire thru Mithat Pasha was generally about the politics that concerns increasing the strength of government at inside and outside. Mithat Pasha started a campaign which changes modernization into a social change period and preparation of universal conditions. According to him, to end defeats which are taken against West, there should be a phase that concerns modernization in social structure. The key point of such a change was economics. For that reason, he overexerted so much in the mean of economical development during his social serve which exceeds 40 years. But the modern institutes and morals which have been transferred from West can work only if the economical conditions which source them are created. To rethink about the Turkish modernization and to find some answers about the reasons of why the steps which are taken on that issue arrive at the conclusion in such negative situations, Mithat Pasha's works is an example and evidence. Moreover, this is the basic motivation resource to direct this study.

Key Words: Restructuring, Mithat Pasha, Turkish modernization.

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Üniv., İktisadi ve İdari Bil. Fak., Kamu Yönetimi Böl., Bilecik.

Dergiye Kabul: Aralık 2009
Yayına Kabul: Mart2010

GİRİŞ

Osmanlı-Türk toplumunda modernleşme, toplumun iç dinamiklerinin yarattığı bir toplumsal değişim süreci olarak ortaya çıkmış değildir. Batı'dakinin aksine Osmanlı'da modernleşme, Batı'nın meydan okumalarına karşı devletin kendi gücünü takviye etmesi gibi pratik bir nedenden türemiş ve bu sürecin yegâne yönlendiricisi ise seçkinler ve devlet olmuştur. Devletin yanında sivil toplumun sahneye çıktığını ve modernleşmenin taşıyıcılığını üstlendiğini görmek için 1980'li yılları beklemek gerekecektir. Ülkemizde Batı'daki burjuva benzeri bir sınıfının bulunmaması, toplumsal motivasyonların zayıflığı gibi nedenlerin otoriter ve yukarıdan biçimlendirici modernleş(tir)me yöntemini zorunlu kıldığı söylenebilir. Ancak karşılaştığı her sorunu, idari ve siyasi bir sorun olarak algılayan ve onu yine devlet tarafından alınacak idari-siyasi tedbirlerle çözmeyi düşünen Osmanlı geleneğinin de bu tercihte belirleyici olduğuna şüphe yoktur. Modernleşmenin yüzeyde kalması, devlet sınırlarını aşamamasının başlıca nedenlerinden biri, işte bu toplumun yasalar yoluyla istenen bir kalıba dökülebileceği biçimindeki kadim Osmanlı siyaset ilkesidir. Ancak iki asrı aşan Türkiye'nin modernleşme serüveni içinde, modernleşmeyi farklı biçimde anlayan ve bu hâkim modernleşme çizgisinin dışında bir kanal açmaya çalışan kimi devlet adamlarına da rastlanabilmektedir. Modernleşme tarihimizde bunun en öne çıkan figürlerinden biri hiç şüphesiz Mithat Paşa'dır. Mithat Paşa, bu süreçte, bir teorisyen olarak değil, aksiyon adamı olarak rol üstlenmiştir. Buna rağmen o, pek çok teorisyenden daha tutarlı ve analitik bir modernlik kavrayışına sahiptir ve bunu hem taşra idaresinde hem de merkezi idarede yaptığı başarılı çalışmalarla göstermiştir.

Türk modernleşmesi üzerine yeniden düşünmek ve bu süreçte atılan adımların niçin kimi zaman aksi sonuçlar verebildiği sorusuna cevap bulmak açısından Mithat Paşa'nın başarıları, bir *gösteren* işlevi görebilecek düzeydedir. Ülkemizde hürriyet kavramının yerleşmesi ve meşruti bir idarenin kurulması yönünde sarf ettiği çabalar onu Türk siyasi modernleşmesinin sembol isimlerinden biri haline getirmiştir. Oysa onun modernleşmenin nesnel koşullarını hazırlama ve modernleşmeyi devlet sınırlarının ötesinde bir toplumsal değişim süreci haline sokmak yönündeki çabaları en az siyasi alandakiler kadar önemlidir. Ancak ne var ki; bu güne kadar Türk sosyal bilimler yazınında bu konu üzerinde yeterince durulmuş değildir.

Mithat Paşa, ilmiye mensubu bir ailenin çocuğu olarak 1822 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası oğluna Ahmet Şefik adını verdi. Oldukça genç denilebilecek bir yaşta Divan-ı Hümayun Kalemî'nde devlet görevine başladı. Zekâ ve kabiliyetiyle kısa sürede amirlerinin dikkatini çekti ve kendisine Mithat adı verildi. Dönemin tanınmış âlimlerinden dersler aldı. Kendi kendine Fransızca'yı öğrendi (Baykal,1964:9-10). Genç yaşta imparatorluğun değişik bölgelerinde ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerinin yatıştırılmasında tam bir Osmanlılık bilinciyle önemli roller üstlendi. Müfettişlik, Niş, Tuna, Bağdat, Selanik, Suriye, İzmir vilayetlerinde valilik, Şûra-yı Devlet reisliği (1868), Adalet Nazırlığı (1873), Sadrazamlık (1872,1876) yaptı. Ortodoks anlamda sofu bir Müslüman değildi. On

dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda yaşayan pek çok kişi gibi liberal ve laik eğilimlere sahipti (Davison,2005:152).Devletteki görevleri sırasında Sadık Rıfat, Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşaları yakından tanıma imkânı buldu ve bu süreçte temel ülke sorunları ve bunlara yönelik çözümlerin neler olabileceği konusunda tecrübe kazandı.

I.TANZİMAT'IN DAYANDIĞI MODERNLEŞME ANLAYIŞI

İmparatorluğun Batı karşısında gerileyişinin sebepleri nedir sorusuna Tanzimat kadrolarının bulunduğu cevap; devlet nizamının bozulması ve Batı'nın askeri üstünlüğü idi. Bu teşhise paralel olarak Mustafa Reşit Paşa ve ikinci nesil Tanzimat paşalarından sayılan Âli ve Fuat Paşalar, meseleyi Batı'dan alınacak yeni usullerle devlet cihazının sağlamlaştırılması olarak gördüler. Bu nedenledir ki bu kadrolarca, Osmanlı toplumunun temel değerlerinin, egemen üretim biçiminin ve siyasi yapısının tartışılması söz konusu olmamıştır. Amaç oldukça nettir: mevcut yapının iyileştirilmesi ve sağlamlaştırılması. Bu husus, Tanzimat Fermanı'nda şöyle dile getirilir:

“Devlet-i Aliyyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lazimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihi teâlâ sûver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla (...)Devlet-i Aliye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımmında b'azı kavânin-i cedide vaz' ve tesisi lazım ve mühim görünerek...” (İnalçık-Seyitdanlıoğlu, 2006:1).

Fermanda da söylendiği gibi Tanzimatçılar, Batı bilim ve teknolojisinin ithali, iyi bir idari sistemin kurulması ve yeni yasal düzenlemelerle, beş on sene içinde Avrupa ile Osmanlı arasındaki güç dengesinin yeniden tesis edilebileceği kanısındadırlar. Mithat Paşa'ya kadar reform çalışmaları, devletin askeri gücünü takviye için yeni silahların alınması, Batı usulüne uygun yeni askeri birliklerin kurulması, idari yapıyı yeniden düzenleme ve Müslüman tebaa ile gayrimüslimler arasında eşitliği sağlamaya yönelik hukuki düzenlemelerden ibaret kaldı. Ne var ki üst yapının sınırlarını aşamayan bu türden reformlarla, Türkiye'nin Batı ile aradaki mesafeyi kapatmasına imkân yoktu. Batı'ya yetişmek için ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısından, düşünme stilinde kadar daha esaslı ve derinlere giden bir değişim dinamiği yaratmak gerekiyordu. İşte Mithat Paşa'nın Türk modernleşmesi açısından önemi tam da bu noktada karşımıza çıkmaktadır.

II. MİTHAT PAŞA'NIN MODERNLEŞME ÇABALARI

O, Tanzimatçılardan farklı olarak, modernleşmenin nesnel koşullarının oluşturulmasını ön plana aldı ve değişimi tabandan tavana yürüten bir süreç haline sokmak istedi. Osmanlı toplumunda modernleşmenin süreklilik kazanması ve kendi kendini besleyen bir süreç haline gelmesi için yapılacak ilk iş, egemen üretim biçiminin değiştirilmesiydi. Zira iktisadi cephedeki bir değişim, diğer alanlardaki değişimleri de uyarıp, peşinden sürükleyebilme potansiyeline sahipti. Bu yüzden o, Tuna ve Bağdat başta olmak üzere valilik yaptığı vilayetlerde

önceliği bölgenin ekonomik ve kültürel gelişmesine verdi. Mithat Paşa, modernleşme anlayışı bakımından seleflerinin öteye, kendisinden sonra gelen modernleştiricilerden ve özellikle Jön Türklerden de ayrılmaktadır. Zira Prens Sabahattin istisna edilirse Jön Türk kadroları modernleşmede önceliği rasyonel insanın ortaya çıkarılmasına ve kültürel değişime vermişler ve akılcı insan tipinin modern toplumu inşa edebileceği varsayımından hareket etmişlerdir. Bu mekanik ve tek faktörcü modernleşme anlayışı yüzünden, sahici bir modernleşmenin nirengi noktası olan *toplumun iç dinamiklerinin harekete geçirilmesi* hususunu gözden kaçırmışlardır. Yine bu kadrolar, modernleşmeyi devlet eliyle ve projeler kanalıyla gerçekleştirilmeyi hedeflerken, Mithat Paşa modernleşmede devlete sınırlı ve dolaylı bir rol biçmiş ve onu aktörü toplum olan bir değişim süreci haline sokmak istemiştir.

A. İKTİSADİ MODERNLEŞME

Mithat Paşa, toplumsal değişimin ana devindirici gücü olarak ekonomi faktörünün farkındaydı. Zira kentleşme, sanayileşme, bireyleşme, laikleşme gibi modernliğin diğer parametrelerini tetikleyebilecek en temel faktör ekonomiydi. Osmanlı toplumunda modernleşme yönünde güçlü bir değişim dinamiği yaratmak için öncelikle kendine yeterlik köy ekonomisinden pazar ekonomisine geçmek gerekiyordu. Bunun için de ilk olarak tarımla sanayiye, köyle kenti bütünleştirme yönünde önemli adımlar atılması bir zaruretti (Ecevit,2009:8-9). Bu gerçeğin farkında olan Mithat Paşa, Tuna vilayetindeki üç buçuk yıllık görev süresi içinde üç bin kilometre yol ve bin dört yüz köprü yaptırdı. Tuna nehrinde işletilmek üzere bir vapur şirketi kurdurdu ve Rusçuk limanını ıslah ettirdi (Baykal, 1964:19). Çünkü yolların inşasının, taşıma maliyetleri ve süresinin düşürülmesi ve ulusal pazarın kurulması açısından hayati bir önemi vardı. Gerçekten de yolların yapılmasıyla bölge ekonomisinde canlanma başlamış, halkın ilerleme umudu artmış ve ekonomik nedenlerle Sırbistan'a olan göç durmuştur (Mithat Paşa,1997: 33). Birkaç yıl içinde, asfaltlı yollar, köprüler, sokak ışıkları, kamu binaları, Avrupa'dan ithal edilmiş modern tarım makineleriyle donatılmış model çiftliklerle Tuna, yeni bir yüze kavuşmuştur (Davison,2005:159).

İktisadi kalkınma için bir diğer temel faktör, yatırımlar için gerekli sermaye birikiminin oluşturulmasıydı. Mithat Paşa bu amaçla Menafi Sandıkları ile Emniyet Sandığı'nı kurdurdu. Birincisinin öncelikli amacı, köylüyü tefecilerin elinden kurtarmaktı. Sandıklar, özellikle hasat sezonunun iyi geçmediği yıllarda köylülere düşük faizle kredi temininde önemli bir görev üstlendiler (Davison, 2005:159)¹. Daha verimli bir tarım işletmeciliği için gerekli altyapının oluşturulması ve modern tarım aletlerinin edinilmesi büyük ölçüde yine sandıklarca sağlanan ucuz krediler sayesinde gerçekleşti. Bu şekilde ülkemizde ulusal kaynaklara dayalı bir kalkınmacılığın temelleri atılmış oldu (Ecevit, 2009:7). Sandıklarda biriken faiz gelirlerinin üçte ikisi okul, çeşme gibi bayındırlık hizmetlerine harcanıyor, üçte biri de sandık sermayesine ilave ediliyordu (Mithat Paşa, 1997:50). Emniyet Sandığı'nın kuruluş amacı ise sermaye birikiminin oluşturulması ve mevcut

birikimlerin yatırımcılara aktarılmasına aracılık etmesiydi (Mithat Paşa, 1997:84). Bu yönüyle Emniyet Sandıkları ülkemizde modern topluma has bankacılığın ilk örneğini oluşturmuştur. Sermaye birikiminin sağlanmasının bir diğer koşulu ise verimliliği artırmaktır. Mithat Paşa, bu amaçla modern tarım usullerinin uygulandığı model çiftlikler kurmuş, Avrupa'dan tarım makineleri getirtmiş ve bu yolla halka üretim ve ilerleme coşkusunu aşılamaaya çalışmıştır (Mithat Paşa, 1997: 58). Bu çabaların sonucunda vilayetin geliri iki yılda yirmi altı bin keseden üç yüz bin keseye çıkmış (Akşin,1997:147), hazinenin gelirleri ise yüzde elli nispetinde artmıştır (Mithat Paşa, 1997:47).

Mithat Paşa, Bağdat Valiliği sırasında da modern bir toplumun altyapısını oluşturmak için merkezi yönetimden ve bürokrasi içindeki kişisel çekişmelerden kaynaklanan bütün engellemelere ve bölgedeki yoğun asayiş sorunlarına rağmen önemli adımlar attı (Mithat Paşa, 1997:113). Vergi ve asker alınması usullerini modernleştirdi. Toprak reformu ile köylüleri arazi sahibi yaptı. Yol, atlı tramvay, sanat okulu, tasarruf sandığı, hastane, ıslahane yaptırdı. Bağdat ve Basra arasında muntazam vapur seferleri başlattı, Dicle ve Fırat nehirlerinin taşması durumunda oluşacak zararları engellemek üzere setler ve kanallar vücuda getirdi. Suriye sahili ile Fırat nehri arasında bir demiryolu inşasıyla Akdeniz ve Hint Okyanusu'nu birbirine bağlamak için bir takım teşebbüslerde bulundu (Baykal, 1964:27). Zira elverişli yollar ve nakil vasıtalarının bulunmaması nedeniyle bölgedeki ürünler zamanında satılamayıp elde kalıyor ve ithal edilmesi gereken mallara da aynı nedenle ulaşamıyordu (Mithat Paşa, 1997:108-109). Batı kadar güçlü olmanın yolunun sanayileşmekten geçtiğini bilen Mithat Paşa, Bağdat'ta da tıpkı Tuna'da olduğu gibi fabrikaların kurulması için yoğun çaba sarf etti. Yün ve pamuk fabrikası ile askeri dikimevini kurdu. Verimliliği artırmak için sulama sistemlerini hayata geçirdi ve model çiftliklerin kurulmasına ön ayak oldu. Tüm bu bayındırlık ve iktisadi işlerle ilgili Polonyalı mühendislerin birikiminden yararlanmasını bildi (Davison,2005:168-169).

İktisadi kalkınma ve modernleşme için bir diğer konu laik ve teknik eğitimin yaygınlaştırılması idi. Tıpkı Tuna'da yaptığı gibi Bağdat'ta da yetimlerin temel eğitiminin yanı sıra zanaat eğitimi de alabildikleri bir teknik okul, bir ortaokul ve askeri öğrenciler için bir akademi kurdu. Ayrıca Bağdat kentini Batılı bir görüntüye kavuşturma yönünde ciddi bayındırlık işlerine girişti. Kaldırımlar ve sokak ışıkları ve halka açık parklar ile kent kısa sürede yeni bir çehre kazandı. Su deposu sistemini başlattı, kentin yirminci yüzyıla kadar tanıyacağı tek köprüyü inşa ettirdi, kente akılcı bir genişleme sağlama amacıyla eski surların bir kısmını yıktırdı. Hayır ve yardım projeleriyle bedava tedavi sağlayan sivil bir hastane yaptırdı (Davison,2005:168-169).

Tanzimat döneminde yurt dışına tahsil için gönderilen öğrencilerin, döndüklerinde çok azı kendi uzmanlık alanında istihdam edilebiliyordu². Mithat Paşa, bir taraftan bu kadroların verimli olabilecekleri alanlarda istihdamı için sanayileşme çabalarına girerken, diğer taraftan da yeni açılan okulların üretime dönük olmasına özen göstermekteydi. Rusçuk'ta orduya giyim eşyası yapan bir

fabrikaya bağlı bir kız sanat okulu yaptırması, sanayi okul işbirliğinin önemini kavradığının bir kanıtıdır. Zira Mithat Paşa, kalkınmanın ancak teknik ve pratik bir eğitimle beraber yürüyeceğinin farkındaydı. Bu yüzden o, Osmanlı topraklarında, ekonomik kalkınma amaçlı teknik eğitimi başlatan ilk devlet adamı oldu (Ecevit, 2009:7). Ona göre ülkenin kâtip ve subay yetiştirecek okullardan çok teknisyen yetiştirecek okullara ihtiyacı vardı (Ortaylı, 2005:79). Prens Sabahattin'in sonraki yıllarda söylediği gibi Osmanlı-Türk toplumunun Batı düzeyine ulaşması, “*münevver bir müstehlik*” ten çok “*müteşebbis müstahsiller*” sayesinde mümkün olacaktı (Prens Sabahattin, 1999:163). Mithat Paşa, çağdaşları arasında iktisadi akılcılığa sahip olmakla temayüz etmiş bir devlet adamıdır. O, Tuna ve Bağdat valilikleri sırasında yaptığı bayındırlık ve idari hizmetlerin çoğunu hazineye yeni bir yük getirmeden, kendi çabalarıyla elde ettiği kaynaklarla finanse etmiştir³.

Görüldüğü üzere Mithat Paşa, Namık Kemal'in o yıllarda İbret'teki başyazısında belirttiği üzere, medeniyet adına selefleri gibi kâğıt üstünde kalan ve “*resmi*”nin sınırlarını aşmayan çalışmalarla uğraşmak yerine⁴, bütün hamiyetini “*hakiki olarak mülke nâfi*” olan projelere hasretmiştir (Namık Kemal, 2005:287). Gerçekten de Mithat Paşa'nın bu atılımları, geleneksel toplumun kabuğunu çatlatacak ve modernleşme yönünde bir ivmeyi başlatabilecek girişimlerdir.

B. SİYASİ MODERNLEŞME

Mithat Paşa'nın Türkiye'nin modernleşmesine katkıları salt iktisadi alanla sınırlı değildir. O, hukuk devleti, anayasal devlet, güçler ayrılığı ve parlamentarizm gibi modern siyasi kurum ve ilkelerin ülkemizde yerleşmesi için her koşulda yoğun bir çaba içinde olmuştur. Akılcı, yasal bir politik sistem oluşturmak üzere, ilk adımda padişahın yetkilerinin bürokrasi ve yeni aydınlar sınıfı lehine kısıtlanması çabalarına önderlik eden birkaç seçkinden biridir.

Mithat Paşa'nın devlet hizmetinde bulunduğu dönem, Osmanlı'nın dört bir yandan etnik isyanlarla sarsıldığı ve devletin çözülme tehlikesi ile karşı karşıya olduğu felaket yıllarıydı. Hersek'te çıkan bir ayaklanma gittikçe genişlemiş, Bulgaristan'a kadar yayılmış, Sırbistan ve Karadağ imparatorluğa karşı silaha sarılmıştı. Batı, bir yandan milliyetçilik hareketlerini alttan ata tahrik ediyor, öte yandan da bu hareketlerin baş kışkırtıcısı olan Rusya'ya karşı Osmanlı'ya destek vaadiyle ekonomik ve siyasi tavizler elde ediyordu. Bu durum, çok geçmeden kendi kendini besleyen bir kısır döngüye dönüşmüştü. Osmanlı, bu paradokstan kurtulmak için öncelikle gayrimüslim tebaanın ayrılıkçı eğilimlerini yumuşatacak ve onları bir Osmanlı vatani ve vatandaşlığı etrafında birleştirecek politikaları devreye sokmak, sonra da bu milliyetçi şahlanışın temel nedenlerinden biri olan devlet gücündeki azalmayı telafi edecek adımları atmak zorundaydı.

Ayrılıkçılığın dizginlenmesi ve gayrimüslim tebaanın devletle zayıflayan bağlarının güçlendirilmesi için, onların güvenini kazanacak idarecileri iş başına getirmek gerekiyordu (Ecevit, 2009:4). İşte bu nedenle devlet, onu, imparatorluğun etnik isyanlarla çalkalanan en kritik vilayetlerinden biri olan Tuna'ya vali olarak gönderdi⁵. Esasen Mithat Paşa'nın Tuna vilayetindeki uygulamaları bir anlamda

1856 sonrası Osmanlıcılığının “laboratuvarı” özelliğini taşımaktadır (Somel, 2002: 98)⁶. Mithat Paşa, Osmanlı vatandaşlığı etrafında bir birlik duygusu yaratmanın yolunun Müslüman ve Hıristiyan tüm tebaaya eşit ve adil davranmaktan geçtiğinin bilincindeydi. Zira dış tahriklerin yanında, ağır vergiler, memurların adil olmayan davranışları, rüşvet ve yolsuzluklar, etnik isyanların fitilini ateşleyen başlıca nedenler arasında yer alıyordu (Akşin,1997:149). Memurların, devletin temel meşruluk ilkesi olan adalet nosyonu ile bağdaşmayan bu uygulamaları, tebaa nazarında devlet otoritesinin sarsılmasına yol açmıştı⁷. Mithat Paşa, adil ve dürüst yönetimle sıradan insanların gönlünü fethetmek konusunda hayli mesafe aldı. Mithat’ın politikalarının halk tarafından desteklenmesinin başlıca nedenlerinden biri onun dürüst kişiliğiydi. Altında çalışan memurları seçerken de buna itina gösteriyordu. Onun görev yaptığı vilayetlerde memurların rüşvet ve zimmete para geçirme gibi tipik davranışlarında ciddi bir azalma olmuştu (Davison,2005:160).

Mithat Paşa, gayrimüslim tebaanın sorunlarının salt idari ve asayiş tedbirleri ile çözülemeyeceğinin farkındaydı. Bu fikirden hareketle o, halkın refahını yükseltecek pek çok iktisadi ve sosyal projeyi uygulamaya koydu. Niş valiliği esnasında Müslüman ve Hıristiyanların birlikte devam edecekleri karma okullar kurarak eğitim imkânlarını artırdı (Davison,2005:161). Tuna valiliği sırasında açtığı ıslahhaneler (sanayi mektepleri) bu karma mekteplerin temelini oluşturdu (Somel, 2002:98-99). Zira o, modern bir kategori olan ulusun ve ulusal bilincin oluşturulmasında ulusal eğitimin önemini farkındaydı. Gellner’in bir çalışmasında (Gellner,1992) gösterdiği gibi ulusal eğitim, etnik ve dini aidiyetleri aşan bir üst kimliğin oluşmasında, özellikle ulusal ekonominin kurulması çabalarıyla birleştiğinde ciddi bir işlev görebilmektedir. Mithat Paşa’nın Niş ve Tuna’daki bu deneyimi, İstanbul’daki bürokratlar tarafından yaşamsal önemde kabul edilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ndeki Müslim ve gayrimüslim çocukların orta ve yüksek öğrenimi birlikte yapmalarına yönelik düzenleme, Mithat Paşa’nın Tuna’daki uygulamalarından esinlenilerek yapılmıştır (Somel, 2002:98-99). Karma okullar, eğitimin laik bir içeriğe kavuşması bakımından da önemli bir adım olmuştur.

Mithat Paşa görev yaptığı vilayetlerdeki bütün icraatlarında halkla ve yerel güçlerle diyalog ve uzlaşmaya özen gösterdi (Mithat Paşa,1997:31-32). Niş’te halkla devleti yakınlaştırmak ve halkı yönetim sürecine dâhil etmek amacıyla *Merkez Odası* uygulamasını başlattı. Bu oda, gece gündüz her saatte halkın başvurularına cevap veriyordu (Mithat Paşa, 1997:334). Zira o, bir Osmanlı üst kimliğinin tesisi için, salt kanuni idareyi yeterli görmüyor, yönetilenlerin yönetime katıldıkları ve devleti sahiplenmelerine yarayacak bir idare tarzını yerleştirmeye çalışıyordu (Ortaylı, 2005:77). Karpat’ın (2006a:47) da belirttiği gibi Mithat Paşa, 1876 Anayasası’nı ve parlamentoyu, yalnızca padişahın otoritesini sınırlayan bir araç değil, aynı zamanda toplumdaki belli başlı sosyal gruplar ile merkez arasında işbirliğini tesis etme yöntemi olarak görmüştür. Çünkü o, memleket meselelerinin merkezi iktidar ile imparatorlukta son birkaç yüzyılda ortaya çıkan yeni sosyal

seçkinler tabakası arasında yaşanacak mutabakatla çözülebileceğine inanmaktaydı (Karpas, 2006b: 375)⁸.

Mithat Paşa, vilayet yönetiminde Tanzimat'ın başından beri uygulanan modern otokratik yöntemi terk eden ilk devlet adamımızdır. Vilayet halkına yönetime katılmada ve sorunlara çözüm üretmede daha çok inisiyatif tanımış ve bunu *meclisler* sayesinde kurumsallaştırmıştır. Mithat Paşa'nın Niş vilayetindeki uygulamalarından esinlenilerek çıkarılan 1864 Vilayet Kanunu ile vilayetlerde *Genel Meclisler* kurulmuştur. Meclislerin kuruluş nedeni, sadece hükümetin taşradaki etkinliğini artırmak değil, aynı zamanda temsil ilkesini yaygınlaştırarak azınlıkların yerel şikâyetlerini ve bunları istismar eden yabancı devletlerin baskısını hafifletmektir. Bu kanunla devlet, eyaletlerde merkezi idare ile yerel otoriteyi birleştirmeyi, eyalet başkentindeki kamu işlerinin yürütülmesini çabuklaştırmayı ve meclisin temsil kabiliyetini artırmayı hedeflemiştir (Davison, 2005:149). Mithat Paşa, vilayet meclislerini, bu amaçlara ilave olarak ülke çapında bir meclise, Mebusan Meclisi'ne bir başlangıç olarak düşünmüştür (Mithat Paşa, 1997:23)⁹.

Mithat Paşa, meclisin seçimle gelen üyelerinin vilayet, liva, kaza ve köy düzeyinde hakkaniyete uygun bir biçimde seçilmelerine özen göstermiştir (Ortaylı, 2005: 79). Vilayet meclislerinin yanında ayrıca köylerde İhtiyar Meclisleri, kazalarda İdare Meclislerinin kurulmasına öncülük etmiştir (Baykal, 1964:16-18; Davison, 2005:160). Onun bu çabaları, ülkemizde, en ufak yerel birimler olan köylerden başlayan bir demokratikleşme pratiğinin oluşması açısından dikkate değerdir (Ecevit, 2009:6).

Mithat Paşa, imparatorlukta meşrutiyet düşüncesinin yaygınlaştırılmasında da önemli bir rol üstlenmiş, 1876 Anayasası'nın ilanı onun üstün gayretleri sonucunda gerçekleşmiştir (İnal, 1969:344-350; Berkes, 2004:328-329). Etnik isyanlarla çalkalanan Osmanlı'nın dağılma sürecini durduracak en başta gelen çözümün anayasal ve temsili bir siyasal düzenin tesisi olduğu görüşü Yeni Osmanlılar başta olmak üzere aydın çevrelerde yaygın kabul gören bir öneriydi. Ancak Mithat Paşa'nın anayasacılığı salt bu amaca yönelik bir pragmatizmden kaynaklanmıyordu. Çünkü o, kişisel yönetimin her zaman için hukuksuzluğa ve keyfiliğe yol açabileceğini, uzun devlet deneyimi sırasında gözleme fırsatı bulmuştu. Bürokratlar, statüleri gereği isteseler de buna engel olamıyorlardı. Kendisinin de görev yaptığı Abdülaziz dönemi, millete karşı sorumlu olmayan bir yönetimin yanlışlarının hangi boyutlara varabileceğinin sayısız örnekleri ile doluydu (Mithat Paşa, 1997:157-182). Çözüm, hükümeti denetleyecek ve yasama işlevini yerine getirecek parlamenter sitemdeydi. O, 1876 Anayasası'nın ilanından sonra ikinci kez sadrazamlığa atandı ve bu görevi esnasında sultana değil, millete karşı sorumlu bir başbakan gibi davrandı (Çetinsaya, 2002:63). Her iki sadaretinde de azledilmesinin başlıca nedeni buydu (İnal, 1969:328-334). Zira Abdülhamit, Tanzimat'la birlikte Bab-i Ali'ye geçen iktidarı yeniden eline almak ve patrimonyalizmi ihya etmek istiyordu. Mithat Paşa ise aksine, milletin iradesine

dayanmayan bir iktidarla Osmanlı'nın daha fazla varlığını devam ettiremeyeceği kanaatindeydi¹⁰.

Mithat Paşa, çağın gereklerine uygun olarak, devlet hizmetinde “verim” kavramını yerleştirmek ve Batı’da olduğu gibi devleti ve bürokrasiyi rasyonel bir araç haline dönüştürmek istemiştir. Bağdat valiliğine atandığında vilayetin ileri gelenleri ile yaptığı konuşma bu bağlamda önemlidir. Zira o bu konuşmasında devletin ve bürokrasinin varlık nedenini halka hizmet olarak açıklamıştır (Somel,2002:95). Devletin ekonomiye, kültüre üstün ve öncelikli olduğu kadim Osmanlı devlet geleneği dikkate alındığında bu, önemli bir kırılma anlamına geliyordu.

C. KÜLTÜREL MODERNLEŞME

Mithat Paşa valilikleri sırasında Niş, Rusçuk ve Sofya’da Islahhane kurarak yetim kalmış Müslüman ve Hıristiyan çocukların korunması ve meslek edinerek toplum hayatına katılmalarına katkı sağlamıştır. Şura-yı Devlet Reisliği sırasında aynı okulu İstanbul’da da kurmuş, öğrencilerin sanayinin çeşitli dallarında çalışmalarına imkan verecek demircilik, dökümcülük, marangozluk vb. gibi alanlarda uzmanlaşmaları sağlanmıştır (Mithat Paşa, 1997:81-83). Bu okullar ülkemizde sanat okullarının ilk tipini oluşturmuştur. Geri kalmışlığın baş nedenlerinden biri olan cehaleti izale etmek için, temel eğitimi zorunlu gören Mithat Paşa, ilk sadrazamlığı sırasında yeni mekteplerin yapılabilmesi için isteyen mahallerde aşar vergisine bir defaya mahsus yüzde birlik bir ilave yapılması için vilayetlere genelge göndermiştir (Mithat Paşa, 1997:167-168).

Tuna Valiliği sırasında Rusçuk’ta bir basımevi kurdu ve Tuna adı ile bir Türkçe ve Bulgarca bir gazetenin çıkarılmasını sağlamıştır. Gazete, toplumun bilgi seviyesini yükseltmek ve devlet dışında siyasi ve toplumsal konularda fikir tartışmalarının yapıldığı bir kamusal alanın açılması konusunda önemli bir işlev üstlenmiştir. Ayrıca yerel dilde haberlerin de yer aldığı vilayet gazetesi de yine ilk kez burada yayımlanmaya başlamıştır. Mithat Paşa, bir yandan Bulgarca gazete çıkarıp kitaplar yayımlatırken öte yandan da Bulgar okullarına Türkçe dersi ve Osmanlı tarihi ve coğrafyası gibi dersler koydurarak, Osmanlı yurtseverliğini aşlamaya çalışmıştır. O, Rusya ve Sırbistan’dan gelen ihtilalcı yayımların etkisini bu yolla kırmak istemiş ve bu çabalar kısa sürede bekleneni vermiş ve halk yeniden sükûnete kavuşmuştur (Ortaylı, 2005:79).

SONUÇ

Mithat Paşa’nın modernleşme adına yaptıklarını bir bütün olarak baktığımızda, kendinden önceki ilk iki kuşak Tanzimatçılardan farklı ve isabetli bir modernleşme önermesi ortaya koyduğu görülmektedir. Zira onlar meseleyi, bozulan devlet nizamının Batı’dan alınacak bir takım usullerle yeniden düzenlenmesi olarak görmüşler ve devlet cihazını sağlamlaştırmak üzere yapılan reformların yükünü ise bu reformların hayat standartlarında hissedilir bir iyileşme yaratmadığı geniş halk kesimlerinin boynuna yüklemişlerdir. Beklenebileceği gibi

bu durum, halkı, Batılılaşmaya/modernleşmeye karşı soğuk ve mesafeli bir tavır alışa sevk etmiştir. Mithat Paşa ise görev yaptığı süre içinde, Tanzimat'ın başından beri uygulanan otokratik modernleşme yöntemini bir yana bırakarak, önceliği halkın refah seviyesini yükseltecek alt yapı yatırımlarına vermiş ve bu yolla modernleşmeyi bir toplumsal değişim süreci haline sokmak istemiştir. Bu yönde attığı somut adımların olumlu sonuçları, halkta ilerleme şevk ve heyecanını artırmış ve değişime yönelik bir sempatinin oluşmasına yol açmıştır. Ayrıca o, seleflerinden farklı olarak, uygulamaya soktuğu her projeyi, yönetilenlerle sıkı bir diyalog içinde, onların rızasını ararak hazırlamış ve hiçbir zaman tek taraflı ve dayatmacı bir tutum içinde olmamıştır.

Mithat Paşa'nın yukarıda ele alınan modernleşme önermesi ve politikaları, Osmanlı toplumunda modernleşme yönünde bir açıklığın yaratılmasına katkı sağladığı kadar, Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşanan modernleşme sorunlarının aşılmasında da yol gösterici olmuştur. Gerçekten de Cumhuriyet Türkiye'sinin yaşadığı pek çok sorunun temelinde, modernleşmenin nesnel koşullarının yeterince var edilememiş olması olgusu yatmaktadır. Çünkü her bakımdan geleneksel olan bir toplumda, laikliğin yerleşikleşmesinden ulusal bütünleşmenin sağlanmasına, spekülatif bir düşünce geleneğinin var edilmesinden demokrasinin sağlıklı bir işleyişe kavuşmasına kadar, modern topluma özgü olguların ortaya çıkarılmasının ön koşulu, sanayileşme ve buna paralel yürüyen iktisadi gelişmedir. Aksi halde salt kâğıt üzerinde yapılacak yasal düzenlemelerle ve yukarıdan biçimlendirici projelerle geleneksel bir toplumun modern kılınmasına imkân yoktur. Bu durum modernliğin bütün parametreleri için neredeyse aynı ölçüde geçerlidir. Örneğin modernliğin siyasal boyutunu oluşturan demokrasinin sağlıklı bir biçimde işlemesi için, toplumda bir işlev ayrışmasının yaşanması gerekir ki; bu da ancak tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişle mümkün olur. Böylesi bir ayrışmanın yaşanmadığı bir toplumda siyaset, reel sorunlar üzerinden ve sahici aktörler tarafından yürütülen bir faaliyet olmak yerine, dar bir elit sınıf içindeki kliklerin siyaset dışı kalması gereken konular üzerinde yürüttüğü kısır çekişmelerden öteye geçmeyecektir.

Şüphesiz, bu çalışma, Türk modernleşmesi sürecinde iktisadi parametrenin önemini kavramış olan tek kişinin Mithat Paşa olduğu iddiasında değildir. Mithat Paşa'nın önemi, bu gerçeği ilk fark eden seçkinlerden biri olması ve dahası ortaya koyduğu modelin, modernleşmeyi yasal düzenlemelerle gerçekleştirmeyi hedefleyen kameralist modelden daha elverişli olmasıdır. Bu modelin etkinliği, salt onun dönemi ile sınırlı kalmamış, Türk modernleşmesinin sonraki evrelerinde de modernleştiriciler açısından esin kaynağı olmuştur. İkinci Meşrutiyet döneminde İttihatçı iktidar, devletin karşı karşıya olduğu sorunların asıl nedeninin askeri olmaktan çok iktisadi olduğu teşhisinde bulunmuş ve ulusal ekonominin kurulmasına öncülük edecek bir yerli burjuva sınıfı yaratmak üzere milli iktisat ideolojini inşa etmiştir. Yine Mustafa Kemal, daha Cumhuriyet ilan edilip Lozan'da ulusal bağımsızlık onaylanmadan İzmir'de bir iktisat kongresi düzenlemiş ve ulusal bağımsızlığın ancak ekonomik bağımsızlıkla kaim olduğu

düşüncesiyle yeni devletin iktisat politikalarını saptama yoluna gitmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşu ile yürürlüğe konulan bütüncü modernleşme anlayışı içinde bir ideal olarak belirlenen modern kategorilerin yerleşikleşmesi, toplumsal yapıda yaşanan değişimlere paralel olarak gerçekleşmiştir. Türk modernleşmesi bu gün için hatırı sayılır bir eşige ulaştıysa, bu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan iktisadi kalkınma hamlesinin 1950 ve 1980 sonrasında kazandığı yeni ivmelerle toplumsal yapıda yarattığı köklü değişimlerin sonucunda gerçekleşmiş, Türk toplumunda modernliğin siyasal ve kültürel boyutları da ancak bu gelişmelere paralel olarak varlık kazanmıştır. Eğer Türk modernleştirici seçkinleri, Mithat Paşa'nın yaptığı gibi, başından itibaren toplumun egemen üretim biçimini kökten değiştirecek, iktisadi akılcılığı hâkim kılacak sahici çabalar içinde olsalardı Türkiye'de modernleşme, bugün olduğundan daha üst ve ileri bir aşamaya ulaşmış ve toplumsal taleplere bağlı olarak gelen modern üst yapı kurumları, daha sahici bir öz ve içeriğe kavuşmuş olacaktı.

KAYNAKÇA

- AKŞİN, Sina (1997), "Siyasal Tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi Cilt 3: Osmanlı Devleti 1600-1908, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AHMET RIZA (2004), Batı'nın Politik Ahlaksızlığı, Türkçesi: Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- BERKES, Niyazi (2002), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yay. Haz: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı (1964), Mithat Paşa- Siyasi ve İdari Şahsiyeti-, Kral Matbaası, Ankara.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (2002), "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:1, Ed., Mehmet Ö. Alkan , İletişim Yay., İstanbul.
- DAVİSON, Roderic H. (2005), Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 2.Baskı, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- ECEVİT, Bülent (2009), Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- GELLNER, Ernest (1992), Uluslar ve Ulusçuluk, Çev. Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul.
- İNAL, Mahmut Kemal (1969), Son Sadrazamlar, III. Cüz, Dördüncü Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İNALCIK, Halil ve Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (2006), Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Derl.:Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2.Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2006a), "Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü 1789-1908", Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Çev. Dilek Özdemir, İmge Yay., Ankara.

- KARPAT, Kemal H. (2006b), “Osmanlı Parlamentosu ve Sosyal Açıdan Önemi”, Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Çev. Dilek Özdemir, İmge Yay., Ankara.
- MİTHAT PAŞA (1997), Tabsıra-i İbret (Hayatım İbret Olsun), Cilt:1, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- NAMIK KEMAL (2005), Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1, Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007), “Mithat Paşa’nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası” Batılılaşma Yolunda, Merkez Kitaplar, İstanbul.
- PRENS SABAHATTİN (1999), Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar, Çeviriyazı: Fahri Unan, Araç Yayınları, Ankara.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2002), “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt1: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi,4.Baskı, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul.

NOTLAR

¹ Köylüler her köyde sandık fonu için yarım dönüm toprak işliyorlar; bu ürünler ihtiyar meclislerince satılıp elde edilen sermaye ihtiyaç sahibi köylülere düşük faiz oranıyla borç veriliyordu (Davison, 2005:159; Mithat Paşa, 1997: 49).

² Örneğin Avrupa’da ziraat tahsili yapan Ahmet Rıza dönüşünde tarım teşkilatında istihdam edilememiş, burada öğrendiği tarım tekniklerini uygulama fırsatı bulamayıp eğitim işleri ile meşgul olmuştur (Ahmet Rıza, 2009:288).

³ Kaynak yaratma süreci ve yollarının ayrıntısı için bakınız: Mithat Paşa, 1997.

⁴ Namık Kemal’e göre Tanzimat, “Devlet-i Aliyye’de kağıt üzerine bir çok tasavvurat ve tedâbir ile memleketin medeniyet ve mamuriyetine kıyam etmek (...) [ve] idarede ıslah için kanun yapılmamış küçük bir şube kalmadığı gibi memlekette tanzim ve imârı için imtiyaz istenmemiş bir arşın yol, bir karış yer yoktur denilebilir. Bununla birlikte elimizde bulunan âsâr-ı terakki bir Gülhane Hattı ve yalan yanlış bir düstur ve nâkıs bir Mecelle ve vacibü’t-ta ‘dîl bir nizamname-i Vilâyât ile Tuna’da, Bosna’da birkaç şose, Varna’da ve Edirne’de, İzmir’de bir iki parça demiryolundan ibarettir” (Namık Kemal,2005: 286-287).

⁵ Mithat Paşa’nın 1869’da Bağdat valiliğine atanması da yine aynı nedenledir: Kürt ve Arap aşiretlerinin bağımsızlık heveslerini söndürmek (Davison,2005:167).

⁶ Mithat Paşa’nın Osmanlılık ideolojisine olan içten bağlılığını, onun maiyetindeki kadrolara bakarak da anlamak mümkündür. İsmail Kemal Bey Arnavut, Odian Efendi Ermeni, Kılıç Vasıf Efendi Hırvat, Ahmet Mithat Efendi Çerkez’di. O, Bulgar milliyetçiliğinin kaynadığı bir bölgeye, Tuna’ya bu kozmopolit kadrolarla geldi (Ortaylı,2005:77-78).

⁷ Bilindiği üzere Tanzimat reformlarının gayelerinden biri yerel idarecilerin halka karşı keyfi uygulamalarının yarattığı hoşnutsuzlukları ve bunun yarattığı ayrılıkçı hareketleri önlemektir (Somel, 2002:88).

⁸ Niş, Tuna ve Bağdat vilayetlerinde bazı etkin ekonomik ve mali reformların uygulanmasında yerel hükümetin merkezle işbirliği yapmasını sağlamada hatırı sayılır bir başarı elde etmiştir (Karpaz, 2006b:375).

⁹ Mithat Paşa anılarında Ali ve Fuat Paşaların da bu konuda kendisinden farklı bir görüş içinde olmadıklarını belirtmektedir (Mithat Paşa, 1997:44).

¹⁰ Avrupa medeniyet ve terakkisi ile anayasal düzen arasında kurduğu doğrudan sebep sonuç ilişkisi bunu açıkça göstermektedir: “...(D)evlet ve milletin uğradığı hal-i buhran ve tehlikelerden kurtarılması (...) tedbir ve tek çaresi meşveret usulü, hürriyet ve serbestlik esası üzerine kurulan ve Avrupa'nın medeniyet ve mâmûriyetini bugün gördüğümüz ilerleme derecesine getiren Constitüsyon Kanunu [Kanun-u Esâsi] gibi memleketimizde de bir kanunun çıkarılmasına bağlıdır” (Mithat Paşa, 1997:191).